

uvlačila naš seoski živalj u robno-novčane odnose, postepeno otvarala njegova mala naturalna gospodarstva tržištu, te latentno potkapala monopol domaćih trgovaca.

2. U drugom dijelu svoga rada pisac daje pregled pojedinačnih i grupnih seoba na našem graničnom području između Monarhije i Turske od druge polovice XVIII st. do konca Prvoga srpskog ustanka (1813).

Te seobe padaju u vrijeme kad je već Bečki dvor imao jasnu i definiranu populacionističku politiku. Međutim, migracije pučanstva iz Turske u Monarhiju odvijale su se ipak pod posebnim uvjetima, jer je među tim zemljama postojalo latentno ili otvoreno neprijateljstvo, zatim grubi i surovi postupci Turaka s pučanstvom, glad, kuga i sl. nisu omogućavali smišljeno i plansko prelaženje i naseljavanje stanovništva. Seobe teku neujednačeno, isprekidano i anarhično i pri tom se više mislilo na spašavanje glave, a manje na naseljavanje. Zato nije ni najmanje čudno da su u vrijeme otvorenih sukoba bježanja i prijelazi izbjeglica u Monarhiju bili najmasovniji.

Najveći broj izbjeglica odnosno doseljenika potjecao je iz Srbije, znatno manji iz Bosne, a tek nekoliko stotina iz Dalmacije. Bio je to uglavnom pravoslavni, srpski živalj, tako da se broj katolika među doseljenicima gotovo gubi. Valja pri tom istaknuti da je pravoslavno svećenstvo — u skladu s osnovnim zasadama populacionističke politike Bečkog dvora, pa i vitalnih interesa svoga naroda — bilo glavni zagovornik preseljavanja srpskog živilja iz Srbije i Bosne u Monarhiju. Ono je to, uostalom, isticalo kao svoju veliku zaslugu, a to su najviši državni organi respektirali i priznavali i zato mu davali izvjesne nagrade koje nisu uvijek bile adekvatne njegovu trudu.

Tokom sedam decenija naseljavale su se izbjeglice u Slavoniji, današnjoj Vojvodini, tu i tamo u Hrvatskoj, a posvuda u Vojnoj Krajini. Međutim, svi useljenici nisu postali i stalni naseljenici. Kao što su izbjeglice često dolazile u grupama iz Turske, tako su se one i vraćale u Tursku. Prvo i drugo se odvijalo bez reda i pouzdane evidencije, tako da se ni približno ne može odrediti broj koji se naselio i ostao. Može se za orijentaciju navesti da se broj naseljenika kretao oko nekoliko desetaka tisuća. Iako su vladajući faktori i izbjeglice nalazili u naseljavanju svoj interes, ipak je naseljavanje bilo gotovo uvijek praćeno hladnoćom i rezervom. Nije postojalo, dakle, uzajamno i čvrsto povjerenje. Na obje je strane naseljavanje primano kao nužno zlo i kao takvo se trpjelo. Takav tretman valja tražiti u nizu okolnosti, od kojih neke bijahu specifične za ovo naše područje i za ono vrijeme. Naseljavanje izbjeglica iz Srbije i Bosne bilo je praćeno s mnogim teškoćama, svakodnevnim promašajima i neuspjesima za obje strane. Uza sve to su mnoga slobodna selišta i brojna pusta mjesta naseljena kako u Vojnoj Krajini tako u Provincijalu. Time je porastao ukupan broj pučanstva, proširena je osnova radne snage i uvećana mogućnost za regrutiranje većeg broja vojnika. Jednom riječju — populacionistička se slika mijenjala i popunjavala.

Potrebno je na kraju istaći da je i najnovije djelo Sl. Gavrilovića izrađeno uglavnom na osnovu arhivske građe, a to svakako još više povećava njegovu znanstvenu vrijednost.

Ivan Erceg

IVO SMOLJAN, NERETVA, Zagreb 1970.

Neretva, ili preciznije rečeno Donje Poneretavlje, dobilo je Smoljanovom knjigom cjelovitiji prikaz svojega povijesnog razvoja. Međutim, pisac nije po struci povjesničar, pa se, na žalost, u njegovoj knjizi očituju neki nedostaci nestručnog rada. Na prvom bih mjestu istaknuo slabosti u kompoziciji teksta. Pisac je iza uvoda svoj tekst podijelio u ova veća poglavlja: *Neretva kroz povijest*, *Hrvatski narodni preporod u Neretvi*, *Pokrštenje Neretvana* (od Ćirila Petešića), *Knezovi i vitezovi Neretve*, *Radnički pokret u Neretvi između dva rata*, *Neretva u NOB*, *Povijesni*

razvoj neretvanske luke (poglavlje *Gusarstvo i trgovina* iz pera je Aleksandra Stipčevića), *Melioracija neretvanske doline u povijesti*, *Ribarstvo*, *Kulturni pregled*, (poglavlje *Pregled književnosti oko Neretve* napisao je Jakša Ravlić, a poglavlje *Neretva na slikama hrvatskih umjetnika* Matko Peić), *Toponomastika*, *Zanimljivosti i Bibliografija*. Pogovor i bilješku o piscu sastavio je M. Škrbić. Možda je takva kompozicija omogućila piscu da lakše obradi prikupljenu građu, ali ona ima očitih mana, a to su u prvom redu ponavljanje (npr. podaci o Vladimirovićima i Nonkovićima) i s tim povezano donošenje različitih podataka (npr. o godini rušenja Čitluka i smrti Nikole Nonkovića). Po mojem sudu pisac se imao držati kronološkog reda u pisanju povijesti Donjeg Poneretavlja. Tako bi sigurnom rukom vodio kroz nju čitatelja i ne bi ga primoravao da se vraća na već pročitane strane, da razbija prirodan slijed čitanja, da uspoređuje podatke i da se zbunjuje njihovom protuslovnosti. Slabosti kompozicije vide se i samom usporedbom naslova poglavlja. Nakon prikaza hrvatskoga narodnog preporoda u XIX st. pisac ubacuje poglavlje o pokrštenju Neretvana bez ikakvog opravdanja, jer je tom poglavlju mjesto u opisu prilika nakon dolaska Hrvata. Iza tog poglavlja pisac stavlja podatke o Vladimirovićima i Nonkovićima, pa tako ponavlja što je o njima kazao u poglavlju Neretva kroz povijest. Tim je podacima ondje i mjesto, s tim da podatke koji ne ulaze u izravni prikaz treba staviti u bilješke. Istu je pogrešku pisac učinio i s poglavljima o povijesnom razvitku neretvanske luke, melioraciji i ribarstvu, dijelove kojih je imao po sadržaju uvrstiti kao dijelove gospodarske povijesti u određena poglavlja. Da je tako učinio, njegova bi knjiga bila bolja.

Spomenuo bih još neke nedostátke s obzirom na stručnost posla. Pisac je mnoge događaje iz NOB prikazao na taj način da je registrirao izvore i kronološki poredao regasta, mjesto da je prikaz zbivanja sintetizirao i cjelovito interpretirao. Bez primjedbe je, zatim, upotrebljavao stihove iz pučke pjesme i Kačićeve pjesmarice kao ravnopravan povijesni izvor; olako se služio otrcanim i nepotrebnim frazama, kao o austrijskoj »okupaciji« u XIX st. (64); davao je pretjerano značenje onom što takva značenja nema, kako se vidi iz ove rečenice: »Što bi bilo s Neretvom bez Nonkovića, to je opet drugo pitanje. Vjerojatno bi dijelila sudbinu svojih susjeda iz hercegovačkih i bosanskih krajeva i stenjala pod turskim jarmom« (107), dok se taj kraj zapravo zahvaljujući mletačkoj akciji uz pomoć hrvatskog pučanstva oslobađa turske vlasti; građa pruža mnogo više podataka za obradu gospodarske povijesne sastavnice nego što ih je pisac upotrijebio, a napose za širenje posjeda Nonkovića.

Osim tih nedostataka ima više pogrešaka zbog nepoznavanja građe ili zbog nedovoljnog konzultiranja literature. Tako pisac prve podatke o Neretvi navodi po Skilaksu iz Karijadne, a A. Stipčević po Pseudoskilaksu (18 i 201) što je točno, jer se Pseudoskilaksovo djelo nekad pripisivalo Skilaksu iz Karijadne; pisac spominje Mogorjelo kod Čapljine kao vojnički tabor (22), a ne kao poljodjelsko imanje i utvrđenu vilu; govori o bečkom izvorniku Peutingerove karte iz VII i VIII st. (205); kaže da se Porfirogenetova (koga on piše i Konstantin Porfirogenet i Constantin Porphyrogenet; 15, 27) Paganiya zove Krajinom od XIV st. (15), a pod tim se imenom ona spominje već u XII st.; piše da je Luciusovo djelo »De regno Dalmatiae et Croatiae« tiskano 1666. u Frankfurtu i Amsterdamu (199 i 243); mletačko teritorijalno proširenje »acquisto nuovo« vezuje s Kandijskim mjesto Morejskim ratom, a »acquisto nuovissimo« s Morejskim ratom mjesto s ratom u početku XVIII st. (53); Morejski rat datira 1714—18. mjesto 1683—99 (115); govori o podjeli parcela-polja u Neretvi nakon mletačkog osvajanja, a riječ je o kampima (npr. campo padovano), tj. o određenoj zemljišnoj jedinici mjere (114); francuskog generala G. J. Molitora piše kao Melitora (59); smrt neretvanskog funkcionara Ivana Marinovića stavlja u 1695. i 1710 (113 i 56); govori o pripadnosti Hrvatske »austro-ugarskoj« (!) već 1797 (58); Bečki kongres stavlja u g. 1813—14. a ne u 1814—15 (61); početak rada Dalmatinskog sa-

bora nakon obnove ustavnog života u Monarhiji datira 21. II 1861, a ne 8. IV 1861 (71); piše o razmahu borbe za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom nakon početka rada Dalmatinskog sabora i Zemaljskog odbora mjesto o stagnaciji te borbe zbog odluke u Beču da se sjedinjenje ne provede i zbog odluke Dalmatinskog sabora da ne pošalje svoje zastupnike u Zagreb na pregovore o sjedinjenju s predstavnicima Hrvatskog sabora (64—5); zabunu unosi i podacima da Metković postaje kotarsko mjesto 1880, da je 1857. prvi put postao kotar i da se od 1868. vodi kao politički kotar (65, 71 i 72). Najzad, previdio je da je latinicom mjesto ćirilicom otisnuta riječ Neretva, pa se tako njezino ime teško prepoznaje u obliku *Hepetba* (16); slično se dogodilo i s grčkom riječi *Ναρον* koja je otisnuta kao *Ναρω* (18). Isto su tako nepotrebna domišljanja o budućem središtu Neretve (Ploče; 17) samo da bi se popunio niz takvih središta u prošlosti. Naprotiv, bio je nužan svrsishodan, dobar i potpun instrumentarij koji bi djelu dao notu pouzdanosti i olakšao praćenje piščeva izlaganja i zaključaka. Uz to treba spomenuti da bi piscu posao bio znatno olakšan da je konzultirao i djela P. Garzonija, C. Contarinija, G. Cattalinicha, V. Lagoa, I. Danila, J. Alačevića (uz upotrebljene), S. Ljubića, G. Novaka, G. Stanojevića, a i moje prinose neretvanskoj povijesti koji su publicirani u posljednjih nekoliko godina (*Školski vjesnik*, Split, br. 4/1964; *Starine JAZU*, 53/1966; *Zbornik za narodni život i običaje JAZU*, 43/1967, i *Historijski zbornik*, 1968—69).

Više bih se zadržao na razdoblju od kraja XVII do početka XVIII st., jer mi je ono poznatije (usp. HZ, 1968—69).

Pisac počinje prikaz toga razdoblja s osvajanjem Norinske kule, koju je po njemu 1684. zauzeo knez Nikola Vladimirović s 4 Krajinjana (Toma Kusturić, Jakov Zmijarević, Grgur Damić i Cvitan Bilas), a koju su Turci preoteli nakon dva mjeseca i najzad izgubili 1685 (44 i 48). U drugom poglavlju pisac, pak, govori da je kulu Vladimirović s Krajinjanima (tu Kusturića zove Kosturićem, a Bilasa Cvjetkom Bilošem) zauzeo u lipnju 1685 (103).

Po mojim istraživanjima, Mlečani su se u studenom 1684. učvrstili na otoku Posrednici, a 19. XI osvojili su Norinsku kulu uz pomoć Pavla Kačića iz Makarske, te Petra Kačića, Cvitana Bilosavića i Ilije Pranića. Turci su kulu napali 1686. i oštetili je, našto su je Mlečani minirali i povukli posadu u Opuzen. Tada su Turci kulu obnovili, a tek 18. XII 1688. Mlečani su je ponovo zauzeli. Svoja sam istraživanja na spomenutom mjestu dokumentirao, a protuslovnost podataka u Smoljana, kao i protuslovnost u podacima o razvoju događaja u Poneretavlju, dopušta mi da posumnjam u ispravnost njegovih zaključaka.

U dijelu teksta o Nonkovićima pisac kaže da je Nikola Nonković bio turski serdar u Zažablju, gdje je zapovijedao s 30 sela i 700 vojnika (48; na str. 108 spominje 20 sela i donosi dokument u prijevodu gdje se Nikola spominje kao kapetan straže velikog vezira pod »Cameniz Serdarom«), i kapetan u vezirovoj vojsci na koje su ga mjesto Turci postavili jer »su ga se bojali«. Zatim kaže da je Nikola 1685. prešao u Neretvu, jer je bio »sklon mišljenju« da ga Turci ne će poštedjeti ako im se pruži prilika (48 i 108), te da se iste godine istaknuo u protjerivanju Turaka iz Neretve (49).

Opisujući daljnje Nonkovićeve akcije pisac kaže da je 1687. sudjelovao u napadaju na Herceg-Novi (koji naziva još Kaštel Novi, pa čak i utvrdom Novi u Kotoru), u kojem je sudjelovao i njegov sin Jure (49, 109 i 112), zatim da je sudjelovao sa sinom Vulom u napadaju na Knin, gdje su se istaknuli provalivši kroz prvi bedem i uspješno čuvajući stražu na vodi (49), ali na str. 109 kaže da su tu stražu čuvali Cornarovi vojnici. Pri tom ističe da su Nonkovići bili »udarna snaga mletačkoj vojsci«.

U g. 1689. stavlja Nonkovićovo osvajanje kule na Kleku (Slivnu), a u 1690. smirivanje pobune pod Gabelom (109). Dalje kaže da je nakon pada Čitluka (Gabele) 1694. Nikola Nonković zauzeo Zažablje i Popovo, te da je poginuo 1695. ispod Lju-

binja (50). Na str. 113, pak, govori da je Nikola poginuo 1693, iako je neposredno prije toga pisao o njegovu sudjelovanju u zauzeću Čitluka 1694.

Najzad, pišući o rušenju Čitluka za vrijeme povlačenja Mlečana kaže da je srušen u početku 1716 (51) i u studenom 1715 (115).

Po mojim istraživanjima Nikola Nonković bio je zapovjednik straže pod Kamenicom, koja je selo oko 3 km jugoistočno od Neuma a ne neki »Cameniz Serdar«. Nije utemeljeno govoriti o turskom strahu od Nonkovića a ni o njegovim razmišljanjima o pogibelji koja mu prijete na onako uopćen način. Nonkovićev prijelaz valja shvatiti u sklopu općenite mletačke politike pridobivanja naših ljudi za borbu protiv Turaka i u vezi s težnjom pučanstva pod Turcima da se oslobodi njihove vlasti. Nonković je već 1684. tražio da Mlečani dođu u Zažablje, obećavao im pomoć i slao obavijesti, a u njegovo ime je s Mlečanima o prijelazu pregovarao njegov zastupnik don Petar Dragobratović, koji je pregovore dovršio tek 1686. u Zadru. Tek je tada Nonković prešao u Neretvu, pa zato nije ni mogao 1685. sudjelovati u protjerivanju Turaka iz nje. U Neretvu je prešao, dakle, ne zbog sklonosti nekom mišljenju, nego zbog povezanosti i suradnje s Mlečanima, a i zbog povoljnijih novčanih prihoda i materijalnih prilika koje su mu oni obećavali.

Pišćeve podatke o sudjelovanju Nonkovića pod Herceg-Novim i Kninom treba dopuniti. Pod Herceg-Novim poginuo je njegov sin Jure, a pod Kninom je stražu čuvao njegov sin Vule. Mislim da je pretjerana piščeva ocjena da su Nonkovići bili udarna mletačka snaga, jer je mletačka vojska bila odlučan čimbenik, a pomoć domaćih četa doduše znatna, ali ne i odlučna u svim akcijama.

Utvrdnu na Kleku podigao je Nikola Nonković već 1688. Bile su to manje utvrde s opkopima prema uputama providura Cornara. Njih su Turci uskoro preoteli, a u početku 1689. opet su ih zauzeli Mlečani. Nonković nije pobunu pod Čitlukom umirio 1690, kako pisac kaže, nego u rujnu 1689, kad su Mlečani po drugi put uzalud napali Čitluk. Tom su se prilikom u neredu pri povlačenju uznemirili Morlaci, koje je Nikola Nonković umirio. On nije nakon zauzeća Čitluka 1694. osvojio Zažablje i Popovo nego je to učinila mletačka vojska.

Najzad, točno je da su Mlečani Čitluk bacili u zrak u studenom 1715, a ne u početku 1716, kako sam to u spomenutom svom članku pokazao.

Na kraju bih kazao da je doista šteta što pisac sam nije pažljivo pročitao svoj tekst i uklonio sva protuslovlja i netočnosti, te što se nije konzultirao s kojim povjesničarom. To bi svakako pridonijelo da njegovo djelo bude bolje, pouzdanije i korisnije.

Trpimir Macan

M. Z J A Č I Ć, SPISI ZADARSKIH BILJEŽNIKA HENRIKA I CRESTE TARALLO 1279—1308, Zadar 1959; M. Z J A Č I Ć — J. S T I P I Š I Ć, SPISI ZADARSKIH BILJEŽNIKA IVANA QUALIS, NIKOLE pok. IVANA, GERARDA IZ PADOVE 1296—1337, Zadar 1969.

Novo i kritičko izdanje najstarijih sačuvanih spisa zadarskih notara višestruko je značajna pojava u našoj veoma oskudnoj djelatnosti u izdavanju izvora za hrvatsku srednjovjekovnu povijest. Premda nam pri istraživanju razvitka dalmatinskih gradova u razvijenom i kasnom srednjem vijeku stoje na raspolaganju različite vrste izvora: gradski statuti i njihove reformacije, odredbe gradskih vijeća, isprave i katastrici, historiografska djela itd., ipak najbogatije vrelo čine spisi gradskih notara. Na stranicama notarskih svezaka najpotpunije se odražava cjelokupnost gradskog života, osobito gospodarska i socijalna. Premda su do nas došli samo ostaci notarskih spisa, osobito iz nekih gradova (Split, Trogir), ipak dubrovački i zadarski arhiv čuvaju golem broj notarskih svezaka. Najstariji sačuvani svesci potječu iz druge

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

IVAN KAMPUŠ
OLEG MANDIĆ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

Izdaje
Povijesno društvo Hrvatske
Zagreb